

بنام آفکھ جان رافکرت آموخت

۱۷۱۱۵

دا نشگاه تربیت مدرس

دا نشکده ادبیات و علوم انسانی

بررسی دیدگاه‌های دینی و اخلاقی در شعر دوره جاهلی عرب

توسط

احمد نهی رات

استاد راهنما :

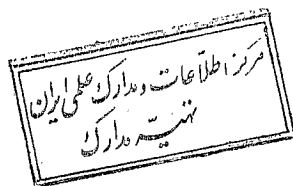
دکتر محمد و دشکیب

استاد مشاور :

دکتر صادق آئینه‌وند

شهریور ۱۳۷۲

۱۷۱۱۵

۴۲۸

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	مقدمه
	بخش اول : بررسی دیدگاه‌های دینی در شعر دوره جاهلی
۶	ضرورت شناخت عقاید دینی عرب پیش از اسلام
۹	توانایی شعر جاهلی در به تصویر کشیدن زندگی دینی عرب پیش از اسلام
۱۲	منابع اولیه و قدیمی شناخت ادیان عرب پیش از اسلام
۱۴	گوناگونی عقاید دینی عرب پیش از اسلام
۱۷	"لمیة ابن ابی الصلت" شاعر دینی
	فصل اول : خداوند
۲۰	ذکر ذات باری تعالی در اشعار عرب پیش از اسلام
۲۳	صفات خداوند در اشعار عرب پیش از اسلام
	فصل دوم : بت‌ها
۳۹	بت پرستی در جاهلیت عرب پیش از اسلام
۴۱	آغاز بت پرستی عرب پیش از اسلام
۴۴	قسم یا دکردن به بت‌ها
۴۶	استهزاء به بت‌ها در شعر دوره جاهلی
۴۸	استقسام به بت‌ها و اهمیت ندادن بعضی از آنها بدان
۵۰	نامهای بت‌های جاهلی و پرستندگان آنها در شعر دوره جاهلی
۵۳	تلبینه عرب جاهلی (لبیک گفتی هنگام مناسک حج)

فصل سوم : ادیان و عقاید دینی

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۵۶	دین در شعر دورهٔ جاهلی
	- بحث اول : آئین حنیف در شعر دورهٔ جاهلی
۵۸	آئین حنیف بینی عرب پیش از اسلام
۶۲	داستان حضرت ابراهیم (ع) و حضرت اسما عیل (ع) در شعر دورهٔ جاهلی
	- مبحث دوم : دین یهود در شعر دورهٔ جاهلی
۶۵	دین یهود بین عرب پیش از اسلام
۶۵	علت عدم انتشار گستردهٔ یهودیت در بین عرب جاهلی
۶۷	" سوال بن عادی " شاعر یهودی
۶۹	داستان حضرت موسی (ع) و فرعون در شعر دورهٔ جاهلی
	- مبحث سوم : دین مسیحی در شعر دورهٔ جاهلی
۷۴	دین مسیحی در بین عرب پیش از اسلام
۷۵	علت نفوذ و انتشار گستردهٔ دین مسیحی در بین عرب جاهلی
۷۶	داستان حضرت مریم (ع) و عیسی (ع) در شعر دورهٔ
۸۰	کلمات دینی مسیحی در شعر دورهٔ جاهلی
۸۴	" عدی بن زید " شاعر مسیحی
	- مبحث چهارم : عقاید دینی دربارهٔ جهان پس از مرگ (ملحق : ملائکه)
۸۸	بررسی اعتقادات برخاسته از اعتقاد به خدا در بین عرب پیش از اسلام
۹۰	توصیف قیامت در شعر دورهٔ جاهلی
۹۵	عقاید خرافی دربارهٔ روز حساب
۹۷	تقسیم شدن مردم به بهشتیان و جهنمیان
۹۸	ذکر بهشت در شعر جاهلی
۱۰۰	ذکر جهنم در شعر جاهلی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۰۰	ذکر فرشتگان آسمان در شعر جاهلی
	مبحث پنجم : سرگذشت برخی از انبیاء در شعر دوره جاهلی
۱۰۲	الف : حضرت آدم بوالبشر (ع)
۱۱۰	ب : حضرت نوح (ع)
۱۱۵	ت : حضرت لوط (ع)
۱۱۷	ث : حضرت یعقوب (ع) و بنی اسرائیل
۱۱۹	ج : حضرت یونس (ع)
۱۱۹	حج : حضرت سلیمان (ع)
۱۲۱	خ : حضرت داود (ع)
	بخش دوم : بررسی دیدگاههای اخلاقی شعر دوره جاهلی عرب
۱۲۲	دیدگاه اخلاق قرآن و زمینه‌های آن
۱۲۴	" زهیر بن ابی سلمی " شاعر اخلاقی
	فصل اول : بررسی شعر حکیمان و خردمندان بدویان درباره ارزشها
	و ضارزشها
۱۲۸	" لامیه العرب " آئینه نگرش اخلاقی عرب بدوی
۱۳۱	ویژگیهای اخلاقی " شنفری " در " لامیه العرب "
۱۳۶	حکمتهای اخلاقی در شعر دوره جاهلی
۱۳۸	نمونه‌هایی از حکمتهای اخلاقی شعر دوره جاهلی
	فصل دوم : برخی ارزشها و ضارزشها با استناد به شعر جاهلی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۴۵	شجاعت
۱۵۰	ترس
۱۵۲	کرم
۱۵۷	بخل
۱۶۰	وفاداری
۱۶۲	عفت

سپاسگزارى

لئن شکرتم لازیدنکم

خداوند را سپاس بیکران

درود فراوان بر پیام آوران

از استاد گرانمایه، جناب آقای دکتر محمود شکیب که با راهنماییهای حکیمانانه و

خردمندانه، یارای اینجانب بودند، بی نهایت سپاسگزار است .

از استاد فرزانه، جناب آقای دکتر صادق آئینه‌وند که با بحثهای علمی جدید،

آفاق جدیدی را فراروی دانشجویان خویش می‌گشایند، سپاسگزار است .

از استاد ارجمند، جناب آقای دکتر فیروز حریرچی، رئیس محترم گروه زبان و

ادبیات عرب، که با مدیریت و تدبیر حکیمانانه خویش، در حل مشکلات دانشجویان،

دلسوزانه، پیش قدم می‌شوند، سپاسگزار است .

ادبیات، آئینه افکار، عواطف و احساسات ملتها

زبان هر جا معده‌ای، وسیله‌ای برای تفاهم و همزیستی افراد آن است. بنسبه وسیله آن، کلیه احساسات و عواطف و نظریات و عقلیات و آنچه که برای آنها مهم و گفتنی است، برای دیگران ابراز می‌شود. با شناخت نوع و تعداد کلمات بکار رفته در گفتگوها و سخنهای هر فرد و شیوه ترکیب آنها، رسانی و شیوایی معنا و محتوای آنها و زیبایی و آراستگی ظاهراشان، می‌توان به مرتبه عقلی و احساسی و عاطفی گوینده پی برد.

ادیب، با تسلط بر زبان عامه و ساختار گفتاری آنها، آنها را برای بیان و ابراز عقلیات و احساسات و عواطف خویش تا توان و عاجز می‌یابد، لذا با یاری جستن از قدرت و توانایی خویش در ساختن و پرداختن روشی نودر بیان معنا، از همان زبان عامه، زبانی دیگر می‌سازد که در اصطلاح، ادبیات یا زبان ادبی آن جا معده گویند.

اهل قلم، با یاری جستن از قوه عاقله و احساس خویش، ساختمانی نوپیی می‌ریزند، ما با شناخت ساختمان و میزان توانایی و قدرت آن در بیان و انتقال معنا یا رسانی زیبایی ظاهری آن می‌توانیم به قدرت و توانمندی قوه عاقله و احساس مردم اهل ادب آن جا معده پی ببریم. زیرا ایشان تربیت یافته‌هاست که در آن جا معده می‌باشند، و آنچه که آنها توانسته‌اند را نه دهند، در واقع چیزی جز آموزشها و تلقین‌های جا معده برایشان نیست. ممکن است کسی پذیرفتن این نظریه را خالی از اشکال نیا بدو بگوید که امروزه بسیاری از افراد جا معده، تنها تحت تاثیر جرجا معده خویش نمی‌باشند و در بیشتر موارد تحت تاثیر جرجا معده دیگر قرار دارند و در واقع گاهی بیشتر به آنها شباهت دارند تا به جا معده خویش. اما باید توجه داشت که این نحوه

استدلال، ممکن است دربارۀ جوامع آموزشی بشر، درست باشد ولی بحث ما دربارۀ جوامع قدیمی است که از ارتباط سریع و روانه‌های گروهی جهانی و گسترده‌خبری نبوده و فرد در جا مع حل شده بود و تقریباً "بهیچ وجه، تحت تاثیر سایر ملت‌ها و اقوام بیگانه قرار نمی‌گرفت بجز بصورت بسیار جزئی که آن تاثیرات را نیز تحت الشعاع تاثیرات جا مع خودی قرار می‌داد. دوچهارچوب اصلی طرز تفکر و احساسات و عقاید و عقولیات وی برگرفته از جا مع خویش بود. از آنچه گفتیم، روشن شد که ادبیات ساخته و پرداخته عقول و عواطف و احساسات و نحوه تخلیات هر جا مع است. ادیبان به زبان عامه و محاوره‌ای، برای بیان معانی و مفاهیمی که در دل و عقل خویش داشتند توانائی لازم را بخشیدند.

از طرف دیگر، هدف از پی‌ریزی ساختار ادبی جا مع، بیان عواطف و احساسات و عقولیات است که زبان محاوره‌ای از بیان آنها عاجز است. ادیب احساسات و عقولیات خویش را در آن قالب و ساختار ادبی می‌ریزد و به جا مع عرضه می‌نماید. البته این خاصیت ویژه ادبیات نیست، بلکه همه هنرها، این خاصیت را دارند. بنا بر این تفاوت که ادبیات از حیثه عمل بیشتری نسبت به بقیه هنرها مانند مجسمه‌سازی و نقاشی و خطاطی و موسیقی برخوردار است و قدرت عمل و امکان تحرک و مانور بیشتری دارد.

آنچه گفته شد بر ادبیات عرب پیش از اسلام نیز کاملاً منطبق است. ساختارهای ادبی آن دوره، شامل نظم و نثر، ساخته و پرداخته ادیبان آن بوده است، تا بتوانند بوسیله آن عواطف و احساسات و نظریات خویش را بیافزایند. با مراجعه به آنها میتوان بومیان تعقل و احساس آنها پی‌برد. آنچه که از آن دوره باقی مانده است، مربوط به نقطه‌ای است که ادیبان آنها بوده است. زیرا کارهای ادیبان باقی مانده، بسیار گرانمایه و با ارزش هستند و نشان از به‌شمار رسیدن حرکتی ادبی در طی دوران مختلف است. کارهای ادیبان باقی مانده، چنان با ارزش و پرمایه هستند که چاره‌ای

جزا عتراف کردن به وجود یک حرکت ادبی منظم و منسجم در آن دوره، ندا ریم، بایید پذیرفت که اگر دامن بحث و نقدا دبی گسترده گی لازم را نداشت ادیبان آن دوره - در ارا آن کارهای ادبی با ارزش، توفیق نمی یافتند .

همه جوانب زندگی عرب جاهلی، در آن آثار ادبی، ذکر شده است، بطوریکه با مراجعه به آنها می توان به عقاید مختلف دینی و احساسات و نحوه زندگی و ساختار اجتماعی - سیاسی آنها پی برد، تا کنون کتابها و مقالات تحقیقی زیادی درباره جوانب مختلف زندگی عرب آن دوره به استناد به آن کارهای ادبی نوشته شده است. فراوانی نظم و نثر و هلیه بعدی نثر عربی درباره جوانب مختلف زندگی چنان زیاده است که بسیاری از مورخان و جامعه شناسان برای شناخت مسایل تاریخی و جامعه شناسانه و اثبات آنها به نظم و نثر آن دوره توسل جسته اند. نمونه بارز این افراد آقای دکتر جواد علی . . . در کتاب با ارزش خود "المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام" است . . .

آن اشعار و آثار ادبی، آئینه تمام نمای عرب آن دوره بود با همه خصوصیات و ویژگیهایی که در بخشهای تاریخی یا باستان شناسانه و اجتماعی بدست می آید . خشونت و سرسختی و برات، جنگاوری، چپاول، زندگی قبایله ای، قوانین حقوقی، و جزایی، مراسم مذهبی و عقاید دینی، زندگی اخلاقی و هر چه که به زندگی انسان مربوط می شود، در شعر آن دوره، به روشنی هویدا است . . .

زندگی عرب آن دوره، بسیار محدود و ساده بوده است و در گرداگرد چند قضیه و موضوع معلوم و تکراری می گشت : عشق، زن، بیابان، شتر، روز و شب و صحرای و زندگی قبایله ای و جنگاوری و مانند اینها . این انحصار و محدودیت زندگی و موضوعات آن، در شعر آن دوره نیز کاملاً هویدا است. لذا است که قضا و شعرا آن دوره، تقریباً همگی موضوعات و سبک و اسلوب یگانه دارند، شا عر حکیمی چون «زهیر بن ابی سلمی»، «همانند شنفری»، «شا عرفرازی و آوره ای که از دست زدن بسه

قتل نفس با زنی ایستند .

می‌سراید و قرق کا ملا" محسوس و روشنی، در بسیاری از مسائلی که آن دو پیدا نهاده‌اند، نمی‌توان یافت .

این کمی موضوعات، چیزی جز بیان محدودیت زندگی بسیار ساده و خلاصه آنها نبوده همگی شعرا، شتر، اسب جنگی، شمشیر و نیزه و عشق و ماینند اینها را در اشعار خویش ذکر می‌کردند. اصلاً " برای هر یک از اینها، چندین و چند و گاه هی فزون از صدنا موصفت را بر شمرده بودند. شاید بدین وسیله می‌خواستند کمی موضوعات خویش را با اینگونه نا مگذارها جبران کنند. با اینحال، همین کمی موضوعات آنها را واداشت تا با دیدی کا ملا " دقیق و موشکافانه به این موضوعات بپردازند و بهترین نحو ممکن، صفات و ویژگیهای آنها را بیان کنند .

نمایی کلی از پایان نامه :

در این پایان نامه، به زندگی دینی و اخلاقی عرب پیش از اسلام بگونه‌ای مستند پرداخته شده است بخش اول آن، درباره زندگی دینی آنهاست که در آن به ضرورت شناخت عقاید دینی عرب پیش از اسلام و توانایی شعر جا هلی در به تصویر کشیدن آن زندگی و منابع اولیه شناخت آن پرداخته ایم، موضوع خداوند و صفات با ریتعالی و نمونه‌های شعری که درباره هر یک از آن صفات آمده است، ترجمه شده‌اند. به‌اصاف بت‌ها و نحوه گرایش عرب بدانها پرداخته شده است. نحوه قسم خوردن آنها به اصنام و احیاناً " استهزاء ایشان بدانها، که نشان از عدم و ایمان را سخ آنها به بت‌ها داشته‌نیز آورده شده است .

ادیان مختلف خصوصاً "یهودیت و مسیحیت و اشعار مربوط به آنها بررسی شده‌اند همچنین عقاید مختلف عرب جا هلی درباره سرگذشت پیامبران، ملائکه بهشت و جهنم و روز قیامت نیز بررسی شده‌اند .

دربخش دوم پایان نامه، به زندگی اخلاقی عرب پیش از اسلام پرداختیم . . . دیدگاه اخلاقی قرآن بطور خیلی مختصر، ولزوم و روش شناخت زمینه‌ها و دیدگاه قرآنی به بحث گذاشته شده است. حکمت‌های اخلاقی عرب و مضافاً میسر آنها و نمونه‌های مشروح آن حکمت‌ها نیز ذکر شده اند و در آخر به فراخور مجال به شرح بعضی از ارزشها^{وضع ارزشها} و دیدگاه آنها، با استناد به شعر جاهلی، اشعارتی رفته است. دیانت حنیفیست، نیز مورد بررسی قرار گرفته است . . .

بعضی از شاعران، دوره جاهلی که در یکی از موضوعات این پایان نامه پیش از همه شعر سروده اند، مورد بررسی و تحقیق مختصر قرار گرفتند، و به بعضی از جوانب زندگی آنها و عقاید دینی و بعضی از خصوصیات شعری آنها اشاره شده است . . .

"امیه بن ابی الصلت" بعنوان شاعر دینی، مورد بحث قرار داده شده است . . . "عدی بن زید" بعنوان شاعر مسیحیت، در قسمت مربوط به دین مسیحی مورد بررسی قرار داده شد . . .

"سؤال بن عادی" شاعر یهودیت، در قسمت مربوط به دین یهودی مورد تحقیق قرار داده شد . . .

"زهیر بن ابی سلمی" بعنوان شاعر اخلاقی دوره جاهلی در بخش دوم پایان نامه، مورد بررسی واقع شد . . .

روش کار:

به کتابهای مرجع که عمدتاً توسط دانشمندان اسلامی نگاشته شده اند، مراجعه شد. پس از فیش برداری و تنظیم فیشها و بخشها و عناوینهای مختلف پایان نامه، به استاد محترم راهنما آقای دکتر شکیب و استاد محترم مشاور آقای دکتر آئینه‌وند تقدیم می‌گشت که پس از استفاذه از راهنماییها و رشادات گرانمایه آنها نسبت به تهیه آخرین پاکنویس اقدام گشت. تکنیک کار کتابخانه‌ای نبود.

بخش اول :

بورسی دیدگا هها ی دینی درشعر دوره جاهلی

ضرورت شناخت عقاید دینی عرب پیش از اسلام

شناخت عقاید دینی عرب پیش از اسلام، برای شناخت اسلام و قرآن، مفید فایده بسیار است. با شناخت آن عقاید میتوان نوع تغییراتی که اسلام بوجود آورده، دریا فنت و به میزان تأثیر اسلام بر مذهب که اسلام را پذیرا شدند، پی برد. همچنین میتوان از راه و روش و اسلوب قرآن در مبارزه فکری و عقیدتی با آنها وسیاستی که در راه بطلان و رد عقاید باطل آنها بکار برد، آگاه شد.

قرآن، در برگزیده مباحث اساسی و عمده ای، در بیشتر مظاهر و نمودهای زندگی فردی و اجتماعی، مادی و معنوی، دنیوی و اخروی است که شایسته است مورد بررسی دقیق قرار گیرند. این مباحث و مضامین برپایه اسلام (ص) و در زمان بعثت آن حضرت نازل شده اند و یقیناً "مردم عرب آن دوره، مضامین و مفاهیم آنرا درک می کردند، زیرا شرط بلاغت کلام در این است که محتوای آن برای شنونده، قابل فهم و درک باشد.

باری، فهم و درک بهتر آن مضامین عالی، نیاز به یک تحقیق و پژوهش جدی و اساسی در تمام زمینه ها و جوانب زندگی عرب پیش از اسلام دارد، ولی تا آنجا که نویسندگان این سطور مطلع است، ظاهراً "تاکنون برای انجام دادن این مهم اقدام درخور و شایسته ای نشده است.

موضوعاتی که قرآن در خصوص قضایای دینی آورده است بسیار وسیع و گسترده و در عین حال مجمل و گذراست که بدون شک مخاطبین قرآن، آن موضوعات و مضامین را درک می کردند. این خود دلیل بر این است که آنها در خصوص چنین مسائلی هر چند به اجمال، از یک سابقه ذهنی و برداشت کلی برخوردار بوده اند، زیرا در غیر این صورت در آن مضامین نا مفهوم می شردند که با شرط بلاغت کلام مبنی بر مفهوم بودن پیام آن برای مخاطب منافات پیدا می کرد، و العیا ذب الله قرآن از صفت بلاغت تهی گشته از عاجز و بدور می شد.

آن مضامین عالی دینی که در واقع عالی ترین مضامین^۱ اند، نیا زبیه یک
زمینه فکری برای راسخ شدن در اذهان دارند که با توجه به رسوخ آنها در اذهان
مردم، پس از اسلام آوردن، با بیدگفت که آن مردم، زمینه های لازم برای پذیرش
وفهم و درک چنین مضامینی را ناچاراً زپیش داشته اند و به اصطلاح خالی الذهن
نبوده اند . . .

بحثها بی درباریه بهشت و جهنم، ملائکه، آسمان و زمین، سرگذشت پیا مبران
تا ریخ خلقت، صفات الهی، ادیان مختلف خصوصاً "یهودیت و مسیحیت و مانندی
اینها، در قرآن بصورت اجمالی آورده شده است، آیا نباید بر این اساس نتیجه
گرفت که سابقه ذهنی لازم درباریه این مسائل در بین مردم عرب آن دوره، به
گونه ای وجود داشته است؟ و لذا است که قرآن چنین مجمل و گذرا به آنها پرداخته
است . . .

اضافه بر این می دانیم که تفسیر و تبیین های حضرت پیا مبر (ص) برای مردم
در خصوص فهم این مسائل، بسیار کم و همچنین پرسشهای تفسیری مردم از آن حضرت
نیز اندک بوده است . . .

در این پایان نامه سعی شده است که این زمینه ها، تا حدودی - با استفاده
از شعر دوره جاهلی - بررسی شده و تجزیه و تحلیل گردند تا بدین وسیله پاره ای از
زمینه های این مضامین در آن دوره روشن گشته، آنها را بشناسیم . . .

البته، ناگفته پیداست که همه مسائل مورد نظر، طبعاً "نمی توانند در شعر
شاعران جاهلی مذکور افتاده باشد، آنچه که بر زبان شعراء، به شعر درآمده است
نیز همگی تا شیوع و انتشار کتابت در سینه ها محفوظ نبوده و بسیاری از آنها به
بوته فراموشی سپرده شده اند، همچنین آنچه که در سینه ها محفوظ بوده همگی به
رشته تحریر نیا مدند زیرا دانشمندان اسلامی و خصوصاً "راویان تا حدود زیادی از
روایت و نوشتن آنچه که اسلام با آنها به محاربت و جنگ پرداخته بود، دوری می
جستند . . .